

Janusz Grabowski

(Archiwum Główne Akt Dawnych)

ADAM WOLFF — ARCHIWISTA ARCHIWUM GŁÓWNEGO AKT DAWNYCH W WARSZAWIE (1924–1954) I JEGO WKŁAD W BADANIA MEDIEWISTYCZNE W POLSCE

Adam Wolff (ur. 14 VIII 1899, zm. 7 II w 1984 r.)¹ był nie tylko wybitnym archiwistą, ale przede wszystkim znakomitym znawcą i edytorem źródeł pisanych późnego średniowiecza oraz badaczem dziejów Mazowsza². Prowadził także studia nad nazwami miejscowymi i fizjograficznymi Mazowsza, dziejami miast, zwłaszcza Starej i Nowej Warszawy. Pracując przez 30 lat w najstarszym polskim archiwum, poznał prawie wszystkie źródła mazowieckie: metrykę książęcą, księgi sądowe, dokumenty pergaminowe. Niestety przygotowywane przez niego: m.in. kodeks dyplomatyczny Mazowsza, spis urzędników ziemskich, praca o kancelariach książęcych uległy zagładzie we wrześniu 1944 r. W okresie powojennym Adam Wolff prowadził na Uniwersytecie Jagiellońskim i Uniwersytecie Warszawskim wykłady z archiwistyki i edytorstwa oraz ćwiczenia z paleografii łacińskiej. Uczył także na specjalistycznych kursach pracowników polskich bibliotek trudnej sztuki odczytywania i inwentaryzowania staropolskich rękopisów. Duży wpływ na formację tego uczonego wywarło środowisko rodzinne, szkoła średnia oraz harcerstwo.

¹ Akta osobowe i spuścizna naukowa Adama Wolffa są przechowywane w AGAD (Archiwum Zakładowe, sygn. nr 39/136) oraz w Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie (Adam Wolff, historyk, archiwista, sygn. III-226); zob. również H. Szymczyk, *Materiały Adama Wolffa*, „Biuletyn Archiwum PAN”, nr 34, 1993, s. 34–50.

² Na temat sylwetki Adama Wolffa zob. m.in. A. Borkiewicz-Celińska, *Adam Wolff — archiwista, edytor, historyk Mazowsza*, „Rocznik Mazowiecki”, t. 8, 1984, s. 9–21; tejże, *Profesor Adam Wolff (1899–1984)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 32, 1984, nr 1, s. 155–157; E. Feleszko, *Adam Wolff 1899–1984*, „Onomastica”, t. 30–31, 1986, s. 245–254; J. W. Gomulicki, „Sto tysięcy fiszek”. *Ze wspomnień o Adamie Wolffie*, „Kronika Warszawy”, t. 1 (69), 1987, s. 39–49; A. Sołtan, *Adam Wolff 14 VIII 1899 — 7 II 1984*, „Kronika Warszawy”, t. 1 (69), 1987, s. 51–60; M. Bielińska, A. Wolffowa, *Wolff Adam (1899–1984) historyk, mediewista, archiwista, wydawca źródeł* [w:] *Słownik biograficzny archiwistów polskich* (dalej: SBAP), t. 1, Warszawa–Łódź 1988, s. 230–233.

Adam Tadeusz Wolff był synem Augusta (Gustawa) Kazimierza, polonisty, księgarza i tłumacza, oraz Marii z Romiszewskich³. Jego dziadem był August Robert Wolff, założyciel — wraz z Gustawem Geberthnerem — znakomitej księgarni i wydawnictwa (1857) przy Krakowskim Przedmieściu w Warszawie⁴. Początkowo uczył się w domu; w latach 1911–1914 uczęszczał do gimnazjum Konopczyńskiego, zaś od 1915 r. do gimnazjum Ziemi Mazowieckiej, gdzie uzyskał maturę w maju 1917 r. Jego nauczycielami byli m.in. dr Antoni Rybarski⁵ i dr Janusz Iwaskiewicz (późniejszy profesor Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie)⁶. W 1917 r. rozpoczął studia historyczne na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Warszawskiego, które zostały przerwane na skutek wstąpienia do Wojska Polskiego w końcu 1918 r.⁷ Studia kontynuował zimą 1920 r. (w czasie urlopu akademickiego) a następnie od 1921 r., po zwolnieniu z wojska na stopniu sierżanta. W czasie studiów wiele czasu poświęcał ćwiczeniom z paleografii, które w latach 1917–1920 prowadził prof. Kazimierz Tymieniecki, a później prof. Jan Kochanowski. Kochanowski uczył studentów poznawać stare pismo, nie tylko wykorzystując do tego celu tablice paleograficzne, ale również organizując zajęcia w Archiwum Głównym Akt Dawnych, gdzie korzystano z oryginalnych dokumentów i ksiąg sądowych⁸. Dla Wolffa nie był to pierwszy kontakt ze starym pismem, gdyż już w gimnazjum Ziemi Mazowieckiej korzystał z tablic paleograficznych na zajęciach z historii prowadzonych przez Rybarskiego. Pracę naukową rozpoczął Wolff, będąc jeszcze na studiach. Dzięki uzdolnieniom paleograficznym oraz dobrej znajomości łaciny w 1921 r. powierzono mu do zinwentaryzowania znajdujące się w Muzeum Narodowym dokumenty pergaminowe. W 1922 r. prof. Marcei Handelsman zaproponował Wolffowi przygotowanie spisu średniowiecznych urzędników mazowieckich na podstawie materiałów Archiwum Głównego Akt Dawnych.

Pracę w AGAD rozpoczął w 1924 r. w charakterze praktykanta w XI stopniu służbowym⁹. W ciągu prawie 30 lat pracy w najstarszym polskim archiwum przeszedł wszystkie stopnie kariery archiwalnej, od praktykanta do kustosa i kierownika oddziału akt staropolskich¹⁰. Wolff jest doskonałym przykładem, jak można, pracując w archiwum w charakterze archiwisty (wykonując różne prace archiwalne, m.in. udostępnianie zbiorów, opracowanie zasobu, kwerendy), łączyć prace

³ S. Łoza, *Rodziny polskie pochodzenia cudzoziemskiego osiadłe w Warszawie i okolicach*, Warszawa 1932, s. 181.

⁴ Na jego temat zob. m.in. J. Muszkowski, *Z dziejów firmy Geberthner i Wolff 1857–1937*, Warszawa 1938; E. Szulc, *Cmentarz ewangelicko-augsburski w Warszawie*, Warszawa 1989, s. 611–613; *Encyklopedia Warszawy*, Warszawa 1994, s. 974.

⁵ M. Wąsowicz, *Rybarski Antoni (1886–1962), historyk, archiwista, wydawca źródeł* [w:] SBAP, t. 1, s. 190–191.

⁶ S. Chankowski, *Iwaskiewicz–Rudoszański Janusz (1879–1944), archiwista, historyk* [w:] SBAP, t. 1, s. 83–84.

⁷ Początkowo (w latach 1918–1919) Wolff odbywał służbę w Batalionie Harcerskim WP. Następnie w 1919 r. w Batalionie Uzupełnień Grodzieńskiego Pułku Strzelców oraz w latach 1919–1920 w Nowogrodzkim Pułku Strzelców (jako dowódca plutonu CKM).

⁸ A. Gieysztor, *Kochanowski Jan Karol, historyk, profesor i rektor Uniwersytetu Warszawskiego* [w:] PSB, t. 13, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967–1968, s. 190–192.

⁹ AGAD, Archiwum Zakładowe: Akta osobowe Adama Wolffa, sygn. 39/136, s. 14.

¹⁰ Tamże. W 1927 r. awansował na sekretarza; w 1934 r. na asystenta, a w lipcu 1939 r. został archiwistą.

archiwalne z działalnością naukowo-badawczą. Duża w tym zasługa dyrektora AGAD prof. Józefa Siemieńskiego, który patronował naukowym przedsięwzięciom młodych archiwistów, m.in. Adamowi Wolffowi i Jadwidze Karwasińskiej¹¹. Stali się oni wkrótce także jego współpracownikami w pracach badawczych nad przygotowywaną monografią Archiwum Koronnego Krakowskiego¹².

Omawiając dorobek Wolffa i jego wkład w badania mediewistyczne w Polsce, musimy na początku dokonać przeglądu jego prac wykonanych w AGAD w pierwszym okresie działalności w Archiwum (do wybuchu II wojny światowej). Prace archiwalne Wolffa ściśle były związane z prowadzonymi przez niego badaniami naukowymi, które koncentrowały się na przygotowywaniu spisu urzędników książęcego Mazowsza oraz monografii na temat Metryki Mazowieckiej. Ta ostatnia praca (opublikowana w 1929 r.) stała się podstawą uzyskania stopnia doktora w 1938 r.¹³ Dwa lata wcześniej uzyskał formalnie magisterium, mając już w dorobku szereg wartościowych prac naukowych, wydanych drukiem.

Z powodu zagłady w 1944 r. archiwum własnego AGAD informacje na temat pracowników tej instytucji czerpiemy głównie z wydanych drukiem ich prac naukowych (także wspomnień) oraz sprawozdań z działalności państwowej służby archiwalnej, zamieszczonych w przedwojennych tomach „Archeionu”¹⁴.

Z zachowanych informacji wynika, że Wolff w pierwszym okresie swej pracy w Archiwum Głównym dokonał rekonstrukcji tematycznej ksiąg Metryki Mazowieckiej od nr 335 do 341¹⁵. Są to, jak wiadomo, rejestry kancelarii płockiej Włodzisława I, rejestry Konrada III, Bolesława V oraz rejestry ostatnich książąt mazowieckich Janusza III i Stanisława Konradowiców¹⁶.

W tym czasie nadzorował członków Koła Historyków z Uniwersytetu Warszawskiego przepisujących (z przeznaczeniem do publikacji) Metrykę Mazowiecką nr 3. Wraz z Józefem Siemieńskim przygotowywał opracowanie archiwalne ksiąg krakowskich, znajdujących się wówczas w AGAD. Opracowanie to, w formie samodzielnej publikacji pt. *Najstarsze księgi krakowskie w Archiwum Głównym*, ukazało się w 1929 r.¹⁷ W AGAD Wolff zajmował się jednak głównie księgami sądowymi z terenu Mazowsza. Sporządził m.in. wykaz przywilejów oblatowanych w księgach warszawskich i błońskich do 1530 r. oraz przygotował tablice (rekonstrukcyjne) składu ksiąg średniowiecznych: czerskich (1–6, 25a), grójeckich (1–8), wareckich (1–4) i wyszogrodzkich (1)¹⁸. Z polecenia Siemieńskiego, wraz z Jadwigą Karwasińską, sporządził tablice do działu *Ducatus Osviecimensis et Zatoriensis* z Archiwum Koronnego Krakowskiego. Wspólnie z nią zidentyfikowali dokumenty

¹¹ Zob. S. K. Kuczyński, *Pro memoria. Jadwiga Karwasińska*, „Kronika Warszawy”, R. 18, 1987, nr 3–4, s. 223–226.

¹² M. Bielińska, A. Sucheni-Grabowska, *Siemieński Józef (1882–1941)* [w:] SBAP, t. 1, s. 194.

¹³ A. Wolff, *Metryka Mazowiecka. Układ pierwotny. Sposób rejestracji*, Warszawa 1929.

¹⁴ Na temat dziejów AGAD przed II wojną światową zob. m.in.: J. Karwasińska, *Archiwum Głównego Akt Dawnych w latach 1920–1939* [w:] *Księga Pamiątkowa 150-lecia Archiwum Głównego Akt Dawnych*, Warszawa 1958, s. 117–144; A. Tomczak, *Zarys dziejów archiwów polskich*, cz. 2, Toruń 1980, s. 50–53.

¹⁵ Zob. „Archeion”, t. 2, 1928, s. 137.

¹⁶ *Inwentarz Metryki Koronnej*, oprac. I. Sułkowska-Kurasiowa, M. Woźniakowa, Warszawa 1975, s. 247–248.

¹⁷ J. Siemieński, A. Wolff, *Najstarsze księgi krakowskie w Archiwum Głównym*, Warszawa 1929.

¹⁸ Zob. „Archeion”, t. 11, 1933, s. 100.

wpisane do kopiařiusza Jana Łaskiego, porównując je z oryginałami przechowywanymi w Archiwum Głównym. W 1931 r. został delegowany do Krakowa w celu opisania dokumentów z Archiwum Koronnego, znajdujących się w Bibliotece Czartoryskich i w Bibliotece Jagiellońskiej. W tym czasie opracował również katalog dokumentów pergaminowych Biblioteki Ordynacji Krasieńskich. Z zachowanych informacji na temat działalności archiwalnej i naukowo-badawczej Wolffa widzimy, jak bardzo był to pracowity okres w jego życiu. A musimy pamiętać, że w 1925 r. Wolff przeszedł poważną chorobę, po której miał trwale schorzenie serca. Musiał wówczas zrezygnować z czynnie uprawianego sportu. Jednak nie zrezygnował z ukochanego żeglarstwa, które nadal uprawiał zarówno w dziedzinie zawodniczej, jak i organizacyjnej. Był uczestnikiem olimpiady w 1928 r. w Amsterdamie, a także wielokrotnym instruktorem na kursach żeglarskich. W 1931 r. prowadził kwerendę oraz sporządził pomoce do ksiąg ziemskich m.in. zambrowskich, kolneńskich i ostrołęckich. W następnym roku (za sprawą Siemieńskiego) rozpoczął wstępne badania nad najstarszą księgą ławniczą Nowej Warszawy z lat 1416–1485, przechowywaną w Bibliotece Czartoryskich, która została w tym celu wypożyczona do Archiwum Głównego. Nadal również prowadził, wraz z Siemieńskim, Karwasińską (a później również z Aleksandrem Gieysztořem), pracę nad Archiwum Koronnym Krakowskim. Pojawił się wówczas postulat, lansowany i popierany przez władze archiwalne, dotyczący scalenia przechowywanych dokumentów i archiwaliów z Biblioteki Czartoryskich, a pochodzących dowodnie z Archiwum Koronnego Krakowskiego, z Archiwum Koronnym, znajdującym się w AGAD. Projekt ten nie został zrealizowany, Archiwum Głównie miało w ramach ekwiwalentu przekazać Bibliotece Czartoryskich m.in. dokumenty ze Zbiorów Popielów i Archiwum Królestwa Polskiego.

W połowie lat 30. podjęto w AGAD prace nad kontynuacją sumariusza Metryki Koronnej; rozpoczęto m.in. sumaryzację tomu 11 Metryki Koronnej. Wolff sporządził w tym czasie również m.in. ekscerpty z t. 74 Metryki Koronnej (karty 400–624). Jeszcze przed wybuchem wojny ostatecznie przygotował do druku przepisana Metrykę Mazowiecką nr 3 z czasów Janusza I i Bolesława IV. Miała to być kontynuacja wydanych po I wojnie: MK 333¹⁹ i MK 334²⁰ (w serii *Pomniki Prawa Archiwum Głównego*, t. 5–6). W ostatnich latach przed wojną był pochłonięty pracami związanymi z przygotowaniem Kodeksu dyplomatycznego Mazowsza, gdyż na przełomie 1936/1937 r. prof. Kochanowski (po porozumieniu z dyrektorem Siemieńskim) przekazał Wolffowi cały zgromadzony przez siebie materiał²¹. W czasie II wojny światowej Wolff nadal pracował w AGAD. W 1943 r. poważnie zachorował (wskutek niemożności właściwego leczenia nastąpiło u niego usztywnienie stawu kolanowego), dlatego w czasie powstania warszawskiego przechodził rehabilitację²². Po powstaniu został ewakuowany i trafił do Krakowa, gdzie rozpoczął pracę w Archiwum Państwowym. Prowadził w tym czasie również zajęcia

¹⁹ *Metryka Księstwa Mazowieckiego z XV–XVI w.*, t. 1, *Księga nr 333 z lat 1417–1429*, *Pomniki Prawa*, t. 5, Warszawa 1918, wyd. A. Włodarski.

²⁰ *Metryka księstwa mazowieckiego z XV–XVI w.*, t. 2, *Księga oznaczona nr 334 z lat 1429–1433*, wyd. A. Włodarski. Skorowidze osobowo-miejscowy i rzeczowy, oprac. A. Wolff, „*Pomniki Prawa*”, t. 6, Warszawa 1930, s. 141–203.

²¹ Warszawa, AGAD, Archiwum Zakładowe, nr 39/136, s. 18.

²² Tamże.

z paleografii łacińskiej na Uniwersytecie Jagiellońskim. Do Archiwum Głównego powrócił w 1946 r. Z dniem 1 XII 1946 r. powołany został na stanowisko archiwisty²³, a od 1 I 1947 r. został mianowany kustoszem w AGAD i kierownikiem działu akt staropolskich²⁴. Funkcję tę pełnił do 30 IV 1954 r., tj. do końca pracy w AGAD. W tym czasie, 8 III 1949 r., uchwałą Rady Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Warszawskiego został habilitowany na tymże wydziale jako docent historii Polski wieków średnich; co 18 VII 1950 r. zatwierdził minister Szkół Wyższych i Nauki²⁵.

Podczas kilkuletniej pracy w AGAD po wojnie Adam Wolff zinwentaryzował m.in. dokumenty pergaminowe Archiwum Diecezjalnego w Płocku, które znalazły się w AGAD drogą rewindykacji²⁶. Wspólnie z Kazimierzem Kaczmarczykiem i Jadwigą Karwasińską przygotował wytyczne (zamieszczone następnie w „Archeionie”) na temat opracowania dokumentów pergaminowych i papierowych w archiwach²⁷. W tym czasie należał również (obok Aleksego Bachulskiego i Kazimierza Konarskiego) do Komisji Terminologicznej przygotowującej *Polski Słownik Archiwalny*, który ukazał się drukiem w 1952 r.²⁸ Kierował również sporządzaniem odpisów do księgi radzieckiej Starej Warszawy: nr 1, 526. Oprócz pracy naukowej i archiwalnej Wolff od roku akademickiego 1947/48 prowadził zajęcia dydaktyczne w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego. Początkowo były to ćwiczenia z paleografii, a w późniejszych latach także ćwiczenia i wykłady z archiwistyki i edytorstwa. Z dniem 1 V 1954 r. na swoją prośbę Wolff przechodzi do pracy w Instytucie Historii Kultury Materialnej PAN, obejmując kierownictwo Zakładu Edytorstwa. W tym samym roku zostaje profesorem nadzwyczajnym. Musimy jeszcze wspomnieć, że w czasie pracy w AGAD Wolff przygotował ważne opracowania (ukazały się w latach 1955–1957) dotyczące strat archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych. Są to, zamieszczone w pierwszym tomie wydawnictwa *Straty archiwów i bibliotek warszawskich*, rozdziały dotyczące strat ksiąg Sądu Asesorskiego z lat 1537–1794²⁹, Ksiąg Trybunału Koronnego z lat 1578–1794³⁰ oraz obszerne opracowanie obejmujące straty AGAD

²³ Tamże, s. 14.

²⁴ Tamże.

²⁵ Tamże, s. 19. Z dnia 1 XII 1951 r. pochodzi poufna opinia na temat Adama Wolffa, sporządzona przez ówczesnego dyrektora AGAD Adama Stebelskiego: „Wolff Adam, dr historii. Wybitny znawca. Docent uniwersytetu. Bezpartyjny o stosunku pozytywnym do zdobywcy państwa ludowego, ale mało aktywny. Pod względem moralnym bez zarzutu” (tamże, s. 25). Natomiast w ocenie kwalifikacyjnej z 1953 r. (tamże, s. 40), przygotowanej również przez Stebelskiego, czytamy: „Wolff Adam, dr filozofii, docent Uniwersytetu Warszawskiego. Doświadczony archiwista. Wybitny znawca archiwistyki doby feudalnej. Inteligentny, acz ze skłonnością do formalizmu. Posiada wyraźne zdolności i zamiłowanie pedagogiczne. Koncentrując się na zagadnieniach badawczych i stawiając je na wysokim poziomie nie docenia spraw i postulatów administracyjnych. W pracy społecznej bierze udział. Pod względem moralnym bez zarzutu”.
²⁶ W Oddziale I AGAD zachował się rękopiśmienny inwentarz kartkowy tych dokumentów, sporządzony przez Wolffa.

²⁷ K. Kaczmarczyk, J. Karwasińska, A. Wolff, *Opracowanie dokumentów pergaminowych i papierowych w Archiwum*, „Archeion”, t. 19/20, 1951, s. 139–193.

²⁸ *Polski Słownik Archiwalny*, oprac. A. Bachulski, K. Konarski, A. Wolff, Warszawa 1952.

²⁹ A. Wolff, *Księgi Sądu Asesorskiego 1537–1794* [w:] *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. 1, *Archiwum Główne Akt Dawnych*, red. J. Karwasińska, Warszawa 1957, s. 126–127.

³⁰ Tenże, *Księgi Trybunału Koronnego 1578–1794*, tamże, s. 128–131.

w zakresie akt partykularnych przedrozbiorowych z lat 1381–1835³¹. Natomiast w trzecim tomie tego wydawnictwa, poświęconym stratom bibliotek warszawskich, znalazło się jego obszerne opracowanie na temat zniszczonych dokumentów z Biblioteki Krasieńskich³².

Przejdźmy teraz do omówienia ściśle naukowej działalności Adama Wolffa, którą prowadził, będąc zatrudniony w Archiwum Głównym. Przedwojenne badania Wolffa obejmowały zasadniczo trzy bloki tematyczne: pierwszy dotyczył Metryki Mazowieckiej; drugi spisu urzędników średniowiecznego Mazowsza (do 1526 r.), trzeci zaś przygotowywanego kodeksu dyplomatycznego Mazowsza. Po wojnie badania Wolffa objęły również najstarsze księgi warszawskie. W pierwszym okresie swojej pracy w AGAD dokonał, jak wspomnieliśmy, „rekonstrukcji tematycznej ksiąg Metryki Koronnej oznaczonej nr 335–341, czyli tych ksiąg, które nie były jeszcze wydane. Praca ta pokrywała się również z badaniami Wolffa nad Metryką Mazowiecką, gdyż w tym czasie przygotowywał dysertację poświęconą Metryce Mazowieckiej. Jeszcze przed opublikowaniem monografii poświęconej Metryce w pierwszym tomie „Archeionu” ukazał się jego artykuł dotyczący formuły relacji w kancelarii mazowieckiej. Autor na podstawie szczegółowych badań ksiąg Metryki Mazowieckiej oraz dokumentów przedstawił genezę oraz znaczenie tej formuły końcowej dokumentu. W 1929 r. (jak wspomniano) ukazała się praca Wolffa poświęcona metryce mazowieckiej, w której autor dokonał rekonstrukcji układu pierwotnego Metryki oraz omówił sposób rejestracji. Praca ta (znana w zarysie jeszcze przed publikacją, gdyż autor obszernie ją zreferował na posiedzeniach Komisji Historycznej TNW w 1925 i 1928 r.³³) została bardzo wysoko oceniona przez polskich badaczy. Słów pochwały nie szczędził jej znakomity znawca dyplomatyki wieków średnich Stanisław Kętrzyński. Zacytujmy w tym miejscu wypowiedź tego badacza o Metryce Mazowieckiej:

Praca ta, obszerna i bardzo gruntowna, obejmuje wszelkie zagadnienia, związane z tymi księgami — niczego zblźonego pod względem metody, jak wyczerpania nie posiadamy ani dla Metryki Koronnej, ani dla innych ksiąg naszych. — — przeto zwracam — — uwagę na tę doskonałą i wartościową pracę³⁴.

W 1930 r. ukazał się tom 2 Metryki księstwa mazowieckiego (*Księga oznaczona nr 334 z lat 1429–1433*), przygotowany przez Aleksandra Włodarskiego. Skorowidze osobowo–miejscowy i rzeczowy do tego tomu opracował Adam Wolff³⁵.

Kolejnym polem działalności naukowej Wolffa były spisy urzędników średniowiecznego Mazowsza (1370–1526). Pracę tę (początkowo opartą wyłącznie na materiałach Archiwum Głównego) podjął Wolff na zlecenie Marcelego Handelsmana

³¹ Tenże, *Akta partykularne przedrozbiorowe Archiwum Głównego 1381–1835*, tamże, s. 75–221.

³² Tenże, *Zniszczone dokumenty Biblioteki Ordynacji Krasieńskich*, t. 3, tamże, Warszawa 1955, s. 177–318.

³³ Cz. 1 została ukończona w 1924 r. i przedstawiona przez autora na posiedzeniu Komisji Historycznej Towarzystwa Naukowego Warszawskiego 4 XI 1925 r. Cz. 2 została ukończona w 1926 r. i przedstawiona na posiedzeniu Komisji Historycznej TNW 2 IV 1928 r.

³⁴ S. Kętrzyński, *Zarys nauki o dokumencie polskim wieków średnich*, Warszawa 1934, s. 437, przyp. 3.

³⁵ Zob. przyp. 18.

już w 1922 r. Wyniki swoich badań przedstawił w 1927 r. na posiedzeniu Wydziału II Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, natomiast w roku następnym wydał niewielką, ale bardzo cenną, publikację dotyczącą metody ustalania starszeństwa urzędów na przykładzie hierarchii ziemskiej Mazowsza³⁶. Zaletą tej pracy jest aneks zawierający wykaz awansów ponad 100 urzędników ziemskich średnio-wiecznego Mazowsza. Kompletowanie spisu urzędników mazowieckich trwało do 1944 r. Niestety cały zgromadzony przez Wolffa materiał uległ zagładzie w jego mieszkaniu podpalonym przez Niemców po upadku powstania warszawskiego. Zostały zniszczone wówczas także inne prace Wolffa, m.in. kodeks dyplomatyczny Mazowsza oraz praca na temat kancelarii ksiąg mazowieckich. Dzięki znakomitej pamięci udało mu się odtworzyć (w pewnym oczywiście stopniu) pracę na temat urzędników mazowieckich. W 1948 r. w „Przeglądzie Historycznym” ukazał się artykuł Wolffa na temat kompetencji urzędników ziemskich³⁷. Był to fragment większej pracy o urzędnikach mazowieckich (1370–1526), która się ukazała w 1962 r. Niestety publikacja ta nie mogła być już oparta na materiałach źródłowych, które uległy zagładzie w 1944 r. Pomimo to praca Wolffa stanowiła „wielki krok naprzód na drodze do poznania ustroju, zakresu, a także częściowo mechanizmu działania mazowieckiej administracji”³⁸. Jest nadal dla badaczy dziejów Mazowsza podstawowym kompendium do poznania podziałów terytorialnych Mazowsza, hierarchii urzędniczej, jej powstania, kompetencji i składu. Dostarcza również wiadomości o mazowieckich instytucjach prawno-ustrojowych. Wobec braku spisu urzędników mazowieckich, zestawienie Wolffa (choć niekompletne) nadal służy pomocą badaczom. Cenne są również pozostałe aneksy do tej publikacji zawierające liczne teksty źródłowe pochodzące z Metryki mazowieckiej, m.in. itinerarium Włodzisława I z 1445 r. umowy o nadaniu starostw, nominacje urzędnicze i inne. Cenna jest również tablica podziałów Mazowsza.

W tym miejscu należy wspomnieć, że Wolff był również współautorem (wraz z Kazimierzem Sochaniewiczem) spisów urzędników województwa bełskiego do połowy XVI w.³⁹, które uzupełnił materiałem pochodzącym z Metryki Mazowieckiej i ksiąg sądowych.

Trzecim polem działalności naukowej Wolffa było przygotowywanie kodeksu dyplomatycznego Księstwa Mazowieckiego. Prace nad kodeksem prowadził od 1922 r. (niezależnie od prof. Kochanowskiego). Na przełomie 1936/37 r. materiały zebrane oraz przejęte od innych badaczy przez Kochanowskiego zostały powierzone Wolffowi. Cała ta olbrzymia spuścizna, uzupełniona wypisami Wolffa (do XIV w. stanowiły ok. 10%) uległa niszczeniu w 1944 r.⁴⁰ Była to olbrzymia strata dla polskiej mediewistyki, gdyż w piwnicy przy ul. Wilsona 4 (na warszawskim

³⁶ A. Wolff, *Starszeństwo urzędów (Metoda ustalania na przykładzie hierarchii ziemskiej Mazowsza udzielnego)*, Warszawa 1928.

³⁷ A. Wolff, *Kompetencje urzędników ziemskich mazowieckich*, „Przegląd Historyczny” (dalej: PH), t. 37, 1948, s. 194–211.

³⁸ Zob. rec. S. Russockiego, PH, t. 55, 1964, z. 1, s. 155–159.

³⁹ *Urzednicy województwa bełskiego do połowy XVI w.*, oprac. K. Sochaniewicz przy współudziale A. Wolffa, „Miesięcznik Heraldyczny”, t. 10, 1931, s. 8–24.

⁴⁰ W czasie wojny materiały te były przechowywane w mieszkaniu Wolffów, przy ul. Słowackiego na Żoliborzu. Po upadku powstania zabezpieczono je w piwnicy domu. Niestety cały ten materiał, znajdujący się w kilku skrzyniach i na półkach, został podpalony przez Niemców.

Żoliborzu) uległ zagładzie olbrzymi materiał źródłowy gromadzony przez trzy pokolenia historyków, znajdowały się tam wypisy sporządzone m.in. ręką Franciszka Piekosińskiego i Stosława Łaguny.

Ważnym osiągnięciem naukowym Adama Wolffa była publikacja mazowieckich zapisek herbowych z XV i XVI w.⁴¹ To cenne wydawnictwo źródłowe powstało na marginesie m.in. prowadzonych prac archiwalnych nad składem i chronologią ksiąg sądowych mazowieckich oraz podczas kwerendy do spisu urzędników i kodeksu dyplomatycznego. Omawiany zbiór, liczący prawie 1100 pozycji, składa się z zapisek trzech typów: zakłady, świadkowie i przywileje. Wartość tej publikacji źródłowej podnosi fakt, że autor wykorzystał księgi ziemskie i grodzkie mazowieckie, z których część uległa zniszczeniu w 1944 r. Dotyczy to m.in. ksiąg czerskich, kamienieckich, łomżyńskich, mszczonowskich, ostrołęckich, rawskich, wareckich, wiskich, zambrowskich. Całość pracy została zaopatrzona w obszerny (liczący prawie 100 stron wykaz miejscowości i osób) oraz skorowidz herbów i gniazd rodowych.

Oprócz wymienionych prac Wolff opublikował przed wojną m.in. dokument Siemowita III Trojdenowica z 31 I 1342 r. dla klasztoru w Czerwińsku⁴², krytyczną recenzję z pracy A. Przybylskiego na temat ulic i mostów Warszawy⁴³ oraz kilka biografów zamieszczonych w pierwszym tomie *Polskiego słownika biograficznego* (biogramy: Pawła Belskiego ze Starego Bedlska h. Przerowa, notariusza i kanclerza książąt mazowieckich⁴⁴; Ścibora z Bedlska h. Przerowa, notariusza publicznego i pisarza Janusza I oraz archidiakona i oficjała plockiego⁴⁵; Barbary ks. ruskiej, żony Bolesława IV⁴⁶). Zabawnie przedstawia się sprawa opublikowanego przez Wolffa dokumentu Siemowita III Trojdenowica z 1342 r., rzekomo nieznanego. Krytycyzm Wolffa wobec dotychczasowych edycji dokumentów spowodował, że nie przeprowadził on dostatecznej kwerendy i wydał dokument, który już wcześniej został opublikowany przez Bolesława Ulanowskiego⁴⁷.

Jeżeli chodzi o powojenne badania naukowe, to, oprócz przygotowywania do druku pracy o urzędnikach mazowieckich, Wolff wraz z prof. Kazimierzem Kuraszkiewiczem wydał w 1950 r. zapiski i rotę polskie z XV i XVI w. z ksiąg sądowych ziemi warszawskiej⁴⁸. Chociaż materiał do tego wydawnictwa został częściowo przygotowany przez Kuraszkiewicza jeszcze w latach 1937–1939, to jednak obaj badacze ponownie przejrzyli księgi warszawskie. Ponadto Wolff przeprowadził kwerendę w księgach błońskich i tarczyńskich oraz 17 warszawskich serii *fragmenta dissoluta*.

W okresie powojennym powrócił do swoich zainteresowań dziejami Warszawy. Dlatego rozpoczął, wraz ze współpracownikami, przygotowywanie do druku księgi

⁴¹ A. Wolff, *Mazowieckie zapiski herbowe z XV i XVI wieku*, Kraków 1937.

⁴² Tenże, *Nieznaný dokument Ziemowita Trojdenowica dla klasztoru w Czerwińsku*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 42, 1928, s. 67–69.

⁴³ Tenże, rec. A. Przybylski, *Ulice i mosty Warszawy*, Warszawa 1936, „Kwartalnik Historyczny”, t. 50, s. 757–762.

⁴⁴ Tenże, *Belski ze Starego Bedlska Paweł, h. Przerowa* [w:] PSB, t. 1, Kraków 1935, s. 408.

⁴⁵ Tenże, *Belski z Bedlska Ścibor, h. Przerowa*, tamże, s. 408–409.

⁴⁶ Tenże, *Barbara ks. ruska*, tamże, s. 293.

⁴⁷ Archiwum Komisji Prawniczej, t. 1, Kraków 1895, s. 30, nr 24.

⁴⁸ W. Kuraszkiewicz, A. Wolff, *Zapiski i rotę polskie XV–XVI wieku z ksiąg sądowych ziemi warszawskiej*, Kraków 1950.

radzieckiej miasta Starej Warszawy z lat 1447–1527⁴⁹ oraz najstarszej księgi ławniczej Nowej Warszawy z lat 1416–1485, znajdującej się w Bibliotece Czartoryskich⁵⁰. Wartościowe są również drobniejsze publikacje i recenzje Wolffa dotyczące dziejów osadnictwa⁵¹ i organizacji władz Warszawy⁵². Z innych prac na uwagę zasługują publikacje z zakresu onomastyki⁵³ (poszerzające wiedzę z zakresu nazw miejscowych i terenowych na Mazowszu) oraz językoznawstwa⁵⁴. Wolff otrzymał również propozycję kierowania zespołem przygotowującym słownik historyczno–geograficzny Mazowsza. Jednak z powodu obciążenia etatów prace nad wspomnianym słownikiem znacznie się wydłużyły, gdyż pierwszy zeszyt słownika (obejmujący ziemię wyszogrodzką), przygotowany we współpracy z Anną Borkiewicz–Celińską, ukazał się dopiero w 1971 r.⁵⁵

Musimy również wspomnieć o innych pracach, opublikowanych już po odejściu Wolffa z AGAD. Są to m.in. *Projekt instrukcji wydawniczej dla pisanych źródeł historycznych do połowy XVI w.*⁵⁶, *Mazowieckie nazwy terenowe do końca XVI wieku*⁵⁷ (praca przygotowana wraz z Ewą Rzetelską–Feleszko), *Źródła do dziejów zamku warszawskiego z lat 1313–1549*⁵⁸. Wartościowe są również opracowania dotyczące dziejów ziemi makowsko–różańskiej⁵⁹, zakroczymskiej⁶⁰ i łomżyńskiej⁶¹. Ta ostatnia praca została wydana staraniem Elżbiety Kowalczyk już po śmierci autora. Cenne są także recenzje przygotowane przez Wolffa z wydawnictw

⁴⁹ *Księga radziecka miasta Starej Warszawy*, t. 1 (1447–1527), wyd. A. Wolff, Wrocław 1963.

⁵⁰ *Księga ławnicza miasta Nowej Warszawy*, t. 1 (1416–1485), wyd. A. Wolff, Wrocław 1960.

⁵¹ A. Wolff, *Uwagi w sprawie osadnictwa Równiny Praskiej w w. XI–XV*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 3, 1955, nr 2, s. 375–402; tenże, *Najstarsze osadnictwo Warszawy prawobrzeżnej (od XI do początku XVI w.)* [w:] *Dzieje Pragi*, Warszawa 1970, s. 123–136.

⁵² Tenże, *Warszawa jako stolica Mazowsza*, „Rocznik Warszawski”, t. 7, 1966, s. 187–190; tenże, *Skład rady i ławy miasta Starej Warszawy w latach 1381–1527*, „Rocznik Warszawski”, t. 6, 1967, s. 5–14.

⁵³ Tenże, *Nazwy miejscowe na Mazowszu*, cz. 1, „Onomastyka”, R. 1, 1955, s. 60; cz. 2, tamże, R. 2, 1956, s. 69–94; tenże, *Mazowieckie nazwy terenowe*, cz. 1, tamże, R. 14, 1969, s. 74–80; cz. 2, tamże, R. 23, 1977, s. 25–38; tenże, *W sprawie nazwy Jaćwięgów*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 3, 1966, s. 187–190; tenże, *Przewiśka mieszkańców wsi starostwa sochaczewskiego z r. 1496 i 1497*, „Onomastyka”, t. 24, 1980, s. 161–167.

⁵⁴ Tenże, *Źródła do dziejów Zamku Warszawskiego z lat 1313–1549*, „Rocznik Warszawski”, R. 15, 1979, s. 7–83.

⁵⁵ *Słownik historyczno–geograficzny ziemi wyszogrodzkiej w średniowieczu*, oprac. A. Wolff, A. Borkiewicz–Celińska, Wrocław 1971.

⁵⁶ A. Wolff, *Projekt instrukcji wydawniczej dla pisanych źródeł historycznych do połowy XVI w.*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 1, 1957, s. 155–180.

⁵⁷ A. Wolff, E. Rzetelska–Feleszko, *Mazowieckie nazwy terenowe do końca XVI wieku*, Warszawa 1982.

⁵⁸ A. Wolff, *Najstarsze zapisane polskie zdanie księcia mazowieckiego*, „Język Polski”, t. 49, 1969, s. 136–137; tenże, *Jeszcze o prawidlniku czy prawiedlniku*, t. 51, 1971, s. 291; tamże, *Jeszcze o pustelniku*, tamże, t. 53, 1973, s. 297–298; tamże, *Jeszcze o Stojadłach*, tamże, s. 298.

⁵⁹ Tenże, *Ziemia makowsko–różańska za książąt mazowieckich* [w:] *Maków Mazowiecki i ziemia makowska*, Warszawa 1984, s. 37–79.

⁶⁰ Tenże, *Ziemia zakroczymska za książąt mazowieckich* [w:] *Szkice z dziejów Nasielska i dawnej ziemi zakroczymskiej*, red. S. Pazyra, Warszawa 1970, s. 39–51; zob. tenże, *Z dziejów ksiąg ziemskich zakroczymskich* [w:] *Księga pamiątkowa 150–lecta Archiwum Głównego Akt Dawnych*, Warszawa 1958, s. 351–357.

⁶¹ Tenże, *Ziemia łomżyńska w średniowieczu*, wstęp i oprac. E. Kowalczyk, Łomża 1988.

źródłowych, zwłaszcza z pierwszego tomu *Pomników prawa ziemskiego mazowieckiego*, opracowanego przez Jakuba Sawickiego⁶². Oceniając cały dorobek naukowy A. Wolffa, musimy wspomnieć o przygotowanych przez niego opiniach i recenzjach na stopnie naukowe⁶³.

Podsumowując całą działalność naukową Adama Wolffa — „mistrza paleografii” i „człowieka źródeł” (tak go określił Aleksander Gieysztor), należy zauważyć, że charakterystycznymi cechami jego twórczości były integralność i znakomity warsztat badawczy. W zakresie źródeł średniowiecznych był erudytą i najlepszym w Polsce znawcą późnośredniowiecznych źródeł do dziejów Mazowsza. Wolff zamieszczał nie tylko artykuły w pismach historycznych, ale również w „Onomastyce” i „Języku Polskim”. Pozostawił po sobie także duży materiał rękopiśmienny (zwłaszcza do słownika historyczno-geograficznego Mazowsza), a także niepublikowane recenzje z prac naukowych.

Warto na koniec wspomnieć, że Adam Wolff był przed II wojną znanym działaczem harcerskim oraz czynnym organizatorem żeglarskiego klubu; uczestniczył m.in. w 20 regatach żeglarskich w kraju i za granicą. Natomiast w 1928 r. brał udział, jako reprezentant RP, w igrzyskach olimpijskich w Amsterdamie. Należał również m.in. do Yacht Klubu, Akademickiego Związku Sportowego oraz Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego. Za zasługi na rzecz odrodzonego państwa polskiego otrzymał w 1937 r. Krzyż Niepodległości, natomiast w 1939 r. Srebrny Krzyż Zasługi.

Janusz Grabowski, Adam Wolff — Archivist of the Central Archives of Historical Records in Warsaw (1924–1954) and His Contributions to the Research on the Middle Ages in Poland

Summary

Adam Wolff (1899–1984) was an eminent archivist, expert on the history of Mazovia and Warsaw city, the editor of the late medieval written sources. From 1924 to 1954 he worked at the Central Archives of Historical Records. The archival works of Wolff were closely connected with his ongoing scientific research that focused on the preparation of a list of officials of the Duchy of Mazovia and the study on the Mazovian Register. Before World War II he also developed a register of parchment documents of The Krasiński Library and published *Mazowieckie zapiski herbowe z XV i XVI w.* [The Mazovian Heraldic Notes from 15th–16th c.]

Particularly noteworthy is his work (published in 1929) devoted to the Mazovian Register. After World War II, Wolff worked at The Central Archives of Historical Records as a Head of the Department of the Old Polish Records, and in 1949 he was appointed

⁶² Tenże, rec. *Lustracje dóbr królewskich XVI–XVII w.*: 1. *Lustracje dóbr województwa podlaskiego 1570 i 1576*, wyd. J. Topolski, J. Wiśniewski, Wrocław 1959; 2. *Lustracja województwa lubelskiego 1565*, wyd. A. Wyczański, Wrocław 1959; 3. *Lustracja województwa rawskiego 1564, 1570*, wyd. Z. Kędzierska, Warszawa 1959, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 8, 1960, nr 3, s. 373–381; tenże, rec. *Iura Masoviae terrestria. Pomniki dawnego prawa mazowieckiego ziemskiego*, wyd. J. Rawicki, t. 1, Warszawa 1972, „Kwartalnik Historyczny”, t. 82, 1975, z. 1, s. 120–131.

⁶³ Zob. Warszawa, Archiwum PAN, sygn. III–226, nr 68, gdzie przechowywane są, sporządzone przez Wolffa, oceny i opinie prac magisterskich, doktorskich i habilitacyjnych.

Professor at the Warsaw University. During his 30-year-old career in The Central Archives of Historical Records he took part in the preparation of guidelines on the elaboration of documents in the Polish archives and dictionary entries to the Polish Archival Dictionary. At that time he also worked on the edition of *Księga radziecka miasta Starej Warszawy z lat 1447–1527* [A Register of the Court of the City Council of the Old Warsaw City 1447–1527], and prepared *Projekt instrukcji wydawniczej dla pisanych źródeł historycznych do połowy XVI w.* [Project of a publishing instruction for written historical sources created up to the mid-16th century]. 1950 together with Prof. K. Kuraszewicz he published valuable notes and the Polish troops oaths of loyalty of 15th and 16th c. from the books of the land court in Warsaw city. In addition to the scientific and archival work, Wolff conducted classes at the Historical Institute of the Warsaw University. In 1954 he moved to work at the Institute of History of Material Culture, Polish Academy of Sciences, and became Head of the Editing Department.